

///// tematické studie / thematic articles //////////////////////////////////////

**FUNKCE ROZUMU
A PROCES A REALITA**

Abstrakt: *Tento text se soustřeďuje na prozkoumání vztahu dvou knih Alfreda Northa Whiteheada, Procesu a reality a Funkce rozumu, které byly publikovány ve stejném roce, v roce 1929. Autor textu nejprve představuje Whiteheadovo pojetí spekulativní filosofie, tak jak je představeno na úvodních stránkách Procesu a reality. Poukazuje, že Whitehead pro potřeby konstrukce filosofického schématu odmítl matematickou axiomatickou metodu a metodu rigidního empirismu a představuje Whiteheadovu vlastní filosofickou metodu, metodu deskriptivní generalizace. Ta může být ve stručnosti shrnuta jako imaginativní konstrukce spekulativního schématu, založená na předchozích pozorováních, která je zpětně testována dalšími pozorováními. Text poukazuje na to, že v Procesu a realitě není předvedena imaginativní konstrukce Whiteheadovy filosofie. Jedna z fází deskriptivní generalizace tedy chybí. Text tvrdí, že tuto chybějící fázi deskriptivní generalizace můžeme najít ve Funkci rozumu.*

Klíčová slova: *Alfred North Whitehead; spekulativní filosofie; kreativita; působící příčina; účelová příčina*

MARTIN KAPLICKÝ

Katedra estetiky, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Celetná 20, 11642 Praha 1
email / kaplmaff@ff.cuni.cz

**Function of Reason
and Process and Reality**

Abstract: *This text concentrates on the investigation of relations of two books of Alfred North Whitehead: Process and Reality and Function of Reason, both being published in the same year 1929. Author of the text first exhibit Whitehead's conception of method of speculative philosophy as it is presented on the initial pages of Process and Reality. He points out at Whitehead's rejection of mathematical axiomatic method and position of rigid empiricism as appropriate methods of construction of philosophical scheme and shows Whitehead's own philosophical method: method of descriptive generalization, which can be shortly summed up as imaginative construction of basic speculative scheme which is based on former empirical observations and is subsequently tested by new empirical observations. It is shown that Whitehead does not presents in Process and Reality the process of imaginative construction of his philosophy. One phase of Whitehead's method of descriptive generalization is therefore missing in Process and Reality. It is argued that this missing phase of descriptive generalization can be found in Function of Reason.*

Keywords: *Alfred North Whitehead; speculative philosophy; creativity; effective cause; final cause*

Zmíníme-li ve filosofickém kontextu jméno Alfreda Northa Whiteheada, bude pravděpodobně spojováno především s jeho monumentální knihou *Proces a realita: Esej o kosmologii*.¹ Již méně se ví, že v roce 1929 byla kromě *Procesu a reality* vydána i drobná knížka – *Funkce rozumu*, které se nyní dostalo českého překladu. Následující text se pokusí představit výkladovou strategii obou knih a na jejím základě naznačit jejich vztah.

I.

V knize *Proces a realita* Whitehead poprvé plně formuluje pojmové schéma jeho spekulativní filosofie či metafyziky. Termíny spekulativní filosofie a metafyzika jsou ve Whiteheadově používání synonymní. Přesněji bychom mohli říci, že oba výrazy jsou používány k označení různých aspektů jednoho typu zkoumání. Termínu metafyzika můžeme v tomto kontextu rozumět jako zkoumání hledajícímu „první principy“, na jejichž základě můžeme interpretovat vše, co může vcházet do zkušenosti. Termín spekulativní filosofie pak zdůrazňuje, že původní metodou metafyziky nemůže být metoda „pouhé“ deskripce faktů, jež dokážeme jednoduše rozlišit, ani metoda přísného deduktivního odvozování jednoho faktu z druhého podle stabilních a neměnicích se logických zákonitostí. Přívlastek spekulativní odkazuje k tomu, že metafyzická zkoumání mají charakter objevování faktů, jež byly původně skryté či pouze nejasně uvědomované. V rámci tohoto podniku se tedy nemůžeme omezit na „zjevné fakty“ a „osvědčené metody“. Termín spekulativní filosofie upozorňuje na to, že své fakty i pojmový aparát vlastního zkoumání budeme v rámci metafyzického zkoumání jako objevování nejprve nacházet.²

¹ Tato kniha vyšla poprvé v roce 1929 a to jak ve Velké Británii, v nakladatelství Cambridge University Press, tak ve Spojených státech amerických v nakladatelství Macmillan Publishing Co. Mezi oběma vydáními byly však značné rozdíly a proto v roce 1978 sestavili D. W. Sherburne a D. R. Griffin korigované vydání této knihy, ve kterém množství textových nesrovnalostí odstranili a v rozsáhlém poznámkovém aparátu rovněž odkazují k textové podobě obou původních textů. V tomto textu budu odkazovat výhradně k tomuto korigovanému vydání. Srov. Alfred N. WHITEHEAD, *Process and Reality. An Essay in Cosmology. Corrected Edition*. New York: The Free Press 1978.

² Pojmové schéma vlastního pojetí spekulativní filosofie Whitehead buduje i v některých předcházejících knihách, a to v knihách *Science and the Modern World* (1925), *Religion in the Making* (1926) a *Symbolism: Its Meaning and Effect* (1927). Tyto knihy se však věnují především určitému dílčímu tématu a nové pojmové schéma se objevuje především jako nástroj v pozadí konkrétních filosofických úvah. Ať už jsou to úvahy o roli a povaze vědy, náboženství, nebo roli symbolismu v lidské zkušenosti. Explicitní formulaci svého filosofického jazyka s definicemi

Kniha *Proces a realita* je strukturována velmi zvláštním způsobem. Je rozdělena do pěti částí. V první části, nazvané „Spekulativní schéma“ je především definována vlastní metoda jeho filosofického zkoumání a následně jsou pak postupně představeny definice základních kategorií jeho spekulativního schématu. Whiteheadův základní pojmový systém je představen prostřednictvím čtyř základních typů kategorií. Rozlišuje zde kategorii ultimátního, osm kategorií existence, dvacet sedm kategorií výkladu a devět kategorieálních³ závazností. Pokud by byl Whiteheadův metafyzický systém plně adekvátní (ve smyslu jeho úplné shody se skutečností), zakrátko uvidíme, že tento ideál je podle Whiteheada nedostupný jakékoliv filosofii, mělo by platit, že: „Každá entita by měla být specifickým případem jedné kategorie existence, každé vysvětlení by mělo být specifickým příkladem kategorií vysvětlení, a každá závaznost by měla být specifickým případem kategorieálních závazností. Kategorie ultimátního vyjadřuje obecný princip, který je předpokládán těmito třemi speciálnějšími kategoriemi.“⁴ Aniž bychom zde definice jednotlivých kategorií uváděli, je zřejmé, že na čtenáře je hned na začátku knihy uvalen velmi obtížný úkol uchovat v paměti řadu definic (45 základních).

Dalších čtyři části *Procesu a reality*, které se jmenují „Diskuze a aplikace“, „Teorie prehenzí“, „Teorie extenze“ a „Závěrečná interpretace“ jsou vlastně především rozpracováním a rozehráním základních pojmů, které jsou definovány v první části, případně komparací tohoto nového pojmového schématu s dřívějšími filosofickými systémy. Definice obsažené v první části však dostávají své odůvodnění až díky svému zapojení do pojednávání dílčích témat, kterým jsou věnovány pozdější části. Ty ale předpokládají obeznámenost s definicemi. Čtenář tak při četbě této Whiteheadovy knihy velmi živě prožívá zkušenost situace rozumění, jíž Gadamer nazývá hermeneutickým kruhem. K tomu, aby rozuměl částem (jednotlivým definicím klíčových pojmů) potřebuje obeznámení s celkem, po přečtení celé knihy však zjišťuje, že klíčovým pojmům a jejich vztahům rozumí jinak než začátku. Spirála rozumění se rozvíjí přímo před očima čtenáře.

všech základních pojmů jeho filosofie, *kerou* někdy též označuje jako filosofii organismu, Whitehead podává až v *Procesu a realitě*.

³ V angličtině Whitehead na tomto místě používá termín „categorical“. Používání právě tohoto termínu jistě není náhodné. D. W. Sherburne a D. R. Griffin dokonce upozorňují, že Whitehead měl na tomto místě původně termín „categorical“, po rozhovoru s C. I. Lewisem jej však změnil právě na termín „categorical“. Srov. WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. vii. I v překladu budu proto zachovávat tento nezvyklý termín.

⁴ WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. 20–21.

II.

Spekulativní filosofii Whitehead definuje jako úsilí „o sestrojení koherentního, logického, nutného systému obecných idejí, pomocí kterého může být interpretován každý prvek naší zkušenosti.“⁵ Spekulativní filosofie ve Whiteheadově podání je tedy pokusem o sestrojení takové filosofického schématu, který bude zohledňovat jakýkoliv prvek naší zkušenosti. Nic by nemělo zůstat vně. Základní otázkou první kapitoly *Procesu a reality* nazvané „Spekulativní filosofie“ je, jakým způsobem, na základě jaké metody, je možné k tomuto cíli dojít.

Whitehead si je dobře vědom, že fakta, která máme popisovat, nejsou nezávislá na teorii, skrze kterou tato fakta popisujeme. Metoda spekulativní filosofie tedy nemůže probíhat axiomatickou metodou od nezpochybnitelných axiomů, které nejsou dále testovány, ani metodou rigidního empirismu, která předpokládá přístup k faktům tak, „jak skutečně jsou“. Na tomto základě také v *Procesu a realitě* kritizuje Descartesovu a Baconovu filosofii. Navrhuje vlastní pojetí metody spekulativní filosofie, kterou nazývá deskriptivní generalizací. Popisuje ji takto:

Skutečná metoda objevování je jako let letadla. Startuje z podloží jednotlivého pozorování; letí ve volném vzduchu imaginativních generalizací; a znovu přistává k obnovenému pozorování, které bylo naléhavě vyvoláno racionální interpretací. Důvod úspěchu této metody imaginativní racionalizace je ten, že pokud selhává metoda difference, mohou být faktory, jež jsou neustále přítomné, ještě pozorovány pod vlivem imaginativního myšlení. Takové myšlení obstarává difference, které přímé pozorování postrádá.⁶

V popisovaném procesu můžeme rozlišit přinejmenším tři kroky. V rámci prvního kroku vycházíme z určité oblasti lidské zkušenosti. V této oblasti rozlišujeme jednotlivé faktory, které pak v rámci druhého kroku podléhají imaginativní generalizaci. Tímto způsobem získáváme nový hrubý pojmový aparát umožňující nám postihnout, v rámci našeho pole zkušenosti, nové difference. Výtěžky této generalizace je pak nutné v kroku třetím podrobit testu aplikovatelnosti na nově rozlišené elementy tohoto pole.

Pokud však vyvíjíme pojmové schéma metafyziky, nemůžeme se spokojit s pouhým precizováním tohoto schématu uvnitř původní oblasti

⁵ *Ibid.*, s. 3.

⁶ *Ibid.*, s. 5.

zkušenosti. Musíme dosažené pojmové schéma aplikovat i mimo rámec původní oblasti. Tím dochází k nové redeskripci faktů a další reorganizaci pojmového schématu.⁷ Tento proces pak směřuje k pojmovému schématu, které bude Whiteheadovými slovy „nutné“. „Nutnost“ spekulativního filosofického systému zde pak neznamená předchůdnou jistotu či sebe-evidenci jejích prvních principů, ale cíl, který by měl před každým takovým systémem vyvstávat. Spekulativní filosofie si ve Whiteheadově pojetí nemůže dovolit odbýt nepříjemný argument slovy „to už nespadá do rámce mého zkoumání“. Do rámce spekulativní filosofie, tak jak byla Whiteheadem definována, spadá vše. A podmínka nutnosti upozorňuje právě na tento charakter metafyzických teorií. Současně můžeme nahlédnout, že hlavním nástrojem spekulativní filosofie bude metafora – vztážením pojmového schématu mimo oblast zkušenosti, ve kterém původně vzniklo.

V rámci zpětného pohybu testování pojmového schématu bezprostřední evidencí Whitehead rozlišuje tři možné výsledky. Prvním případem je vzájemný souhlas pojmového schématu s nahlíženými fakty. To pak znamená, že tento pojmový systém můžeme dále rozvíjet směrem k dalším oblastem zkušenosti i směrem ke stále jemnějším detailům. Druhou možností je ta, že systém všeobecně vykazuje shodu s fakty, v dílčích detailech však selhává. V takovém případě je podle Whiteheada třeba podrobit kritickému přezkoumání jak pojmové schéma, tak výsledky získané v rámci těchto zkoumání. Tento poukaz na nutnost oboustranného přezkoumání jak pojmového schématu, tak výsledků pozorování, je založen na Whiteheadově nahlédnutí, že povaha pozorovaných faktů do značné míry závisí na teorii, skrze kterou je získáváme. Nelze tedy jen jednoduše změnit pojmové schéma a uchovat fakty tak, jak byly doposud nahlédnuty. I tyto fakty samotné je třeba podrobit přezkoumání z hlediska reorganizované teorie. Tento poukaz tedy z jiného úhlu osvětluje Whiteheadovu kritiku radikálního empirismu, který předpokládá holá fakta nezátížená teorií, na základě jejichž klasifikace vytváříme teorii. Předpoklad takového nezátíženého náhledu je však pouze neochotou takové teorie podrobit určitá fakta revizi. Třetí uvedenou možností je pak kompletní nesouhlas pojmového schématu s pozorovanými fakty. V takovém případě je zapotřebí radikálně reorganizovat celou teorii.

⁷ I v tomto procesu konstrukce metafyziky či spekulativní filosofie bychom mohli sledovat analogii s pojetím hermeneutického kruhu Hanse G. Gadamera, který uplatnil především v jeho analýzách rozumění v knize *Pravda a metoda*. Tuto analogii bychom mohli sledovat i směrem k dílům Karla R. Poppera či Stephena C. Peppera. V tomto textu se však hlubšímu prozkoumávání těchto analogií věnovat nebudeme.

To je možné buď jejím omezením na určitou speciální oblast evidence (čímž tato teorie přestane mít ambice spekulativní filosofie či metafyziky), či opuštěním jejich základních kategorií.

Tento popis metody spekulativní filosofie naznačuje, že konceptuální aparát žádné spekulativní filosofie nemůže odůvodněně předpokládat svou nekorigovatelnost a úplnost. Vždy se může objevit skupina faktů, která bude žádat korekci, hlubší reorganizaci či dokonce opuštění dosavadního pojmového schématu. Současně se ukazuje, že základní pojmy spekulativního schématu mají původně metaforický charakter. Jsou přenesením určitých pojmů mimo rámec zkušenosti, ve kterém jsou obvykle používány.

Podmínky koherence a logičnosti uvedené v úvodním citátu této sekce pak odkazují především ke vztahům mezi základními pojmy či kategoriemi dané spekulativní filosofie. Poukazují k tomu, že daný pojem nenabývá významu sám o sobě. Koherence odkazuje především k propojenosti základních pojmů metafyzické teorie, k jejich neodlučitelnosti, logičnost pak ke konzistenci jejich role a fungování v rámci celku teorie. Jakýkoliv jazyk, tedy i jazyk filosofický, je ve své podstatě eliptický. Žádný pojem nenabývá svého smyslu odděleně, ale pouze na základě pozadí, v jehož rámci je formulován. Situace filosofa by se pak dala popsat jako snaha po formulaci filosofického systému skrze výrazy, které svůj přesný význam získávají až na základě metafyzického systému, který je jimi vytvářen. Každá inovace v rámci metafyzického zkoumání je pak nutně doprovázena tím, že se jazyk této inovované filosofie liší od jazyků předchozích. Whiteheadovými vlastními slovy:

Metafyzika není ničím jiným než deskripcí obecností, které se týkají všech detailů praxe. Žádný metafyzický systém nemůže doufat, že v tomto pragmatickém testu úplně uspěje. Takový systém bude přinejlepším aproximací obecným pravdám, které hledáme. Především zde nejsou žádné přesně určené axiomatické jistoty, od kterých bychom měli začít. Není zde dokonce ani jazyk, ve kterém bychom je mohli formulovat. Jediný možný postup je začít od verbálních vyjádření, která jsou, pokud jsou přijata sama o sobě s nynějším významem jejich slov, špatně definovaná a víceznačná.⁸

Každý metafyzický systém tedy je principiálně otevřen revizi.

⁸ WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. 13.

III.

Po tomto úvodním vymezení metody spekulativní filosofie, však, jak již bylo naznačeno, nepřichází předvedení konstrukce vlastního pojmového systému. Je nám představeno již hotové pojmové schéma v jednotlivých definicích. Dalo by se dokonce říci, a někteří badatelé tak činí, že předvedení jednotlivých definic (v rámci čtyř základních kategorií) se nápadně podobá základním axiomům, ze kterých by se měly závazně vyvodit možné výroky o Univerzu, ve kterém žijeme.⁹ Na první pohled by se tedy mohlo zdát, že úvodní kapitola *Procesu a reality* je zapomenuta a Whitehead ke konstrukci svého metafyzického systému používá axiomatickou metodu, kterou v předchozí kapitole kritizoval.

Tato podobnost se však při bližším prozkoumání těchto kategorií ukáže jako spíše povrchová. Definice se totiž od matematických axiomů liší tím, že nekonstituují skupinu základních, na sobě však nezávislých tvrzení. Každá definice odkazuje k jiné, každá vyžaduje ostatní.¹⁰ Vytvářejí tak předivo vztahů, které jsou detailněji pojednávány v následujících částech knihy. Rovněž se nedá říci, že by byl zbytek knihy věnován konstrukci teorémů na základě již netestovaných axiomů a pravidel, které jsou uvedeny na začátku knihy. Spíše než konstrukci komplexnějších a komplexnějších teorémů, je zbytek knihy věnován prozkoumávání toho, co dané předivo pojmů dokáže vysvětlit. Jedná se vlastně o rozvíjení možností, které jsou latentně přítomné v daném pojmovém schématu jako celku. Například již zmiňovaný Leemon B. Henry podle mého názoru oprávněně uvádí, že při četbě *Procesu a reality* máme silný dojem, že kategoriální schéma Whiteheadovy spekulativní filosofie je spíše závěrečným vyústěním úvah, než úvodními netestovanými premisami.¹¹

V průběhu dalších kapitol *Procesu a reality* tedy pojmové schéma prochází testem aplikovatelnosti v různých oblastech lidské zkušenosti. Je nám ukazováno, co dokáže vysvětlit a jak se odlišuje od jiných filosofických

⁹ Leemon B. McHENRY se například věnuje prozkoumání strukturních podobností mezi axiomaticky stavěnou knihou *Principia Mathematica*, kterou Whitehead napsal společně s Bertrendem Russellem a *Procesem a realitou*. Srov. Leemon B. McHENRY, „The Axiomatic Matrix of Whitehead's Process and Reality.“ *Process Studies*, roč. 15, 1986, č. 3. Tento text jsem prostudoval v jeho internetové podobě na [www-stránkách: <http://www.religiononline.org/showarticle.asp?title=2576>](http://www.religiononline.org/showarticle.asp?title=2576) [cit. 20. 12. 2010].

¹⁰ To neznamená, že by některé z kategorií byly logicky odvoditelné z jiných. Základní kategorie však tvoří celek a nabývají plného významu až v rámci poukázání vztahů s jinými základními kategoriemi.

¹¹ McHENRY, „The Axiomatic Matrix“, především druhá část článku.

konceptí. Proces konstrukce pojmového schématu však v rámci knihy předveden není.

IV.

S axiomatickou metodou se rovněž neslučuje to, že by jedna ze základních kategorií mohla pronikat kategoriemi ostatními. Kategoriální schéma *Processu a reality* však takovou kategorii, jak je patrné z citátu, který jsme uvedli v první části tohoto článku, obsahuje. Je jí kategorie ultimátního. Právě tuto kategorii se pokusíme alespoň ve zkratce charakterizovat.

Kategorie ultimátního vytyčuje směr, kterým je Whiteheadova metafyzika budována a zároveň je doménou, určující základní charakter celého systému. Whiteheadovými vlastními slovy:

V každé filosofické teorii je nějaké ultimátní, které je aktuální na základě svých akcidentů. Připouští charakterizaci pouze skrze své akcidentální vtělení a mimo těchto vtělení postrádá aktualitu. Ve filosofii organismu je toto ultimátní nazváno kreativitou.¹²

Vůdčí metaforou Whiteheadova metafyzického systému tedy bude *kreativita*. Předchozí citát rovněž naznačuje, že kreativita jako kategorie ultimátního sama o sobě nepřispívá k explanačnímu rozvrhu, pomocí kterého by mělo být možné adekvátně popsat svět, uvnitř kterého se sami nacházíme. Vyjadřuje vůdčí princip, který proniká do zbývajících kategorií tohoto pojmového rozvrhu.

Na tomto místě je však třeba rozvést význam pojmu kreativita jako ultimátní kategorie Whiteheadovy metafyziky. Čeho nebo čí je to kreativita? A jaký je její směr, můžeme-li o směru mluvit? K zodpovězení těchto otázek poslouží rozbor Whiteheadova hutného popisu kategorie ultimátního v *Processu a realitě*. Kategorie ultimátního zde není vyčerpána popisem pojmu kreativity. Tvoří ji pojmy tři. Kromě pojmu kreativity jsou to pojmy *jedno* a *mnohé*. Pojem jednoho je zde chápán ve smyslu jedinečnosti (*singularity*) jakékoliv entity, pojem mnohosti pak ve smyslu disjunktivní diverzity mnoha entit. Tato disjunktivní diverzita je pak následně označována pojmem *multiplicita*.

Kreativita vyjadřuje princip, na jehož základě je disjunktivní diverzita stmelována do jedinečné entity. Důležité je především to, že pohyb kreativity

¹² WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. 7.

nevede k nějakému vyššímu ideálu jednoty, ale právě k jedinečnému, které se na konci své vlastní sebetvorby stává novým členem multiplicity. Pojem multiplicity pak nevyjadřuje mnohost částí v rámci jednoho celku, nýbrž tvoří pozadí, na jehož základě k tomuto sjednocení vůbec může docházet.¹³

Ultimátním metafyzickým principem je vývoj od disjunkce ke konjunkci, vytvářející novou entitu, odlišnou od entit daných v disjunkci. Tato nová entita je současně soudržností 'mnohého', kterou nachází i jedním [členem] mezi disjunktivním 'mnohým', které opouští; je novou entitou, disjunktivně mezi mnoha entitami, které syntetizuje. Mnohé se stává jedním a je tímto jedním zmnoženo.¹⁴

V této pasáži pak můžeme rozpoznat dva souběžné pohyby, kloubící se v procesu kreativity. Jedním z nich je pohyb směrem ke sjednocování multiplicity, pohyb směrem k soudržnosti mnohého, pohyb, jehož cílem je definitivní spolu-určenost částí v rámci jednoho celku. Tento proces je však zároveň produkcí nové entity, nového prvku, „kterým je toto původní mnohé zmnoženo“. Toto zmnožení však původní multiplicitu nutně pozmění. Tím ovšem vyvolává potřebu nového sjednocování, které je však znovu nejen procesem sjednocování toho, co je dosud nesjednocené, ale i procesem směřujícím k produkci dalšího nového, které je znovu teprve třeba sjednotit s tím, co již bylo. A toto nové sjednocení znovu pozmění původní multiplicitu, a vyvolá tedy potřebu dalšího sjednocování. Díky této zvláštní propojenosti obou pohybů zde máme pojetí entit, které vyžaduje, aby každá entita byla následována entitou jinou.

Velmi důležitým rysem kreativity tedy je, že se oba zmíněné pohyby, pohyb od multiplicity směrem k dosažení jedinečné soudržnosti mnohého a pohyb neustálého proměňování multiplicity nově sjednocenými členy provokující nové procesy sjednocování mnohého, vzájemně vyžadují. Jsou tedy od sebe vzájemně neodlučitelné či slovy Donalda W. Sherburna tvoří dvě „strany stejné mince“.¹⁵

V tomto smyslu je třeba též rozumět Whiteheadovu stanovisku, že „jedno“ předpokládá „mnohé“ a „mnohé“ předpokládá „jedno“. Vztah tohoto vzájemného předpokládání či vyžadování je charakterizován

¹³ Mnohost částí v rámci jednoho celku Whitehead vyjadřuje pojmem *kontrast*, což je osmá kategorie existence.

¹⁴ WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. 21.

¹⁵ Donald W. SHERBURNE, *A Whiteheadian Aesthetic*. New Haven: Yale University Press, 1961, s. 23.

kreativitou. Kreativita je tedy principem, na jehož základě se Whitehead vydává zkoumat vztah či vztaženost ve své neodvozenosti, tedy jako cosi primárního.

Dva výše zmíněné pohyby rovněž tvoří základní osu vývoje základní stavební jednotky Whiteheadovy metafyziky, kterou v rámci popisu „kategorií existence“ nazývá *aktuální událostí* (*actual occasion*) či *aktuální entitou* (*actual entity*). Tyto dva pohyby jsou pak nazvány procesem *konkrescence* (*concrecence*) a procesem *přechodu* (*transition*). Konkrescence je procesem vlastního nastávání dané aktuální události, které směřuje ke svému finálnímu určení. Přechod je proces, na jehož základě vstupují zformované, a tedy již nenastávající entity, do procesu aktuální události, která právě nastává. Pokud bychom si mohli dovolit značně razantní zkratku, mohli bychom říci, že další kategorie pojmového schématu Procesu a reality slouží především ke konkretizaci a detailnímu rozpracování těchto dvou procesů aktuálních událostí.

V tento moment bychom mohli začít s představováním dalších základních kategorií existence Whiteheadova systému a poukazovat, jak se váží k jeho základní jednotce – aktuální události. Explikace významu kreativity jako kategorie ultimátního je jeden z možných přístupů k Whiteheadově *Procesu a realitě* i k celé jeho spekulativní filosofii. V tomto článku se však tímto směrem nevydáme. Vystačíme si pouze s touto charakterizací kreativity jako vůdčího principu celé Whiteheadovy filosofie. Nyní naši pozornost obrátíme k útlé knížce – *Funkci rozumu*.

V.

Jak již bylo řečeno, *Funkce rozumu* vychází ve stejné době jako *Proces a realita*. Obě knihy se zakládají na Whiteheadových přednáškových kurzech. *Proces a realita* na tzv. Gifford Lectures konaných v letech 1927–1928 v Edinburghu, podkladem pro *Funkci rozumu* byly přednášky na Princetonské univerzitě konané v roce 1929. Dá se tedy důvodně předpokládat, že v době kdy Whitehead pracoval na *Funkci rozumu* již přinejmenším v hrubé verzi existoval rukopis *Procesu a reality*. Uvědomíme-li si, že *Proces a realita* je dílo, ve kterém Whitehead detailně vypracovává svůj specifický filosofický slovník, pomocí kterého by mělo být možné interpretovat každý prvek naší zkušenosti, mohli bychom očekávat, že *Funkce rozumu* tento slovník převezme a uplatní ho na určitý dílčí problém, který nemohl být v *Procesu a realitě* do podrobností probrán. Je-li základním tématem drobnější knihy problematika rozumu, mohli bychom očekávat detailní analýzu rozumu

na základě již v zásadě hotového spekulativního schématu. Zdá se však, že touto cestou se Whitehead nevydal. Slovník *Funkce rozumu* je méně technický než v *Procesu a realitě* a pojmy jako jsou *prehenze*, *subjektivní forma*, či *nexus*,¹⁶ které by se pro analýzu rozumu nabízely, ve *Funkci rozumu* nenalezneme vůbec.

Další variantou by pak mohlo být, že Whitehead ve *Funkci rozumu* opustil spekulativní schéma *Procesu a reality* a vypracoval jiný filosofický systém. Ani touto cestou se však Whitehead ve *Funkci rozumu* nevydává. Zdá se, že obě knihy sdílí stejné myšlenkové univerzum. *Funkce rozumu* tedy není ani „pouhou“ aplikací již existujícího metafyzického schématu ani tomuto schématu neodporuje, není jeho popřením. Při četbě obou textů máme naopak dojem, že oba spolu vzájemně komunikují, obohacují a vzájemně se jeden v druhém zrcadlí. Jakou podobu má však tato komunikace či zrcadlení?

VI.

Abychom tuto otázku mohli zodpovědět, pokusíme si představit základní směr výkladové strategie *Funkce rozumu*. Tato kniha nezačíná ani představením metody spekulativní filosofie, ani představením nového pojmového schématu (ani explicitně nepředpokládá znalost pojmového schématu *Procesu a reality*). Tato kniha je plně zaujata svým titulním problémem. Otázkou funkce rozumu.

Již v kratičkém *Úvodním shrnutí*, které předchází vlastnímu textu *Funkce rozumu*, Whitehead poukazuje na dvě tendence, které budou s problematikou funkce rozumu úzce souviset. Jedna z nich je sestupná – neustálé opotřebovávání, či pomalé poklesávání „fyzické přírody“; druhá tendence je vzestupná a je charakterizována procesem evoluce či jarním obrozováním přírody. Rozum je pak v tomto úvodním odstavci definován takto: „Rozum je sebekázní originativního prvku v dějinách. Kdybychom odhlédli od úkonů Rozumu, je tento prvek anarchický.“¹⁷

V úvodních odstavcích knihy pak Whitehead ukazuje množství vztahů či polarit, které v sobě problematika funkce rozumu obsahuje nebo k nimž odkazuje (Víra a Rozum; Rozum a Autorita; Rozum a Intuice; Kritika a Imaginace; Rozum, Činnost, Záměr; Vědecká Metodologie, Filosofie a Vědy; Racionalismus, Skepticismus, Dogmatismus; Rozum a Empiricismus;

¹⁶ Všechny tři uvedené pojmy jsou v *Procesu a realitě* základními kategoriemi existence.

¹⁷ WHITEHEAD, „Funkce rozumu.“ *Teorie vědy*, roč. 32, 2010, č. 2, s. 143.

Pragmatismus). Rovněž však varuje, před příliš úzkým vymezením této problematiky, které by mohla tato témata sugerovat. V úvodních odstavcích textu také navrhuje vlastní zkoumání definici, která bude určovat směr jeho zkoumání. Předem však upozorňuje, že daná definice nebude finální, ale bude procházet v dalším vývoji úvah změnami. Jeho vlastními slovy:

Započnu předchůdným vymezením funkce Rozumu. V dalším průběhu diskuse bude toto vymezení postupně objasňováno, přetvářeno a rozšiřováno. *Funkcí Rozumu je podněcovat umění žít.*¹⁸

První pasáž nás upozorňuje na to, že funkce rozumu bude zkoumána ve vztahu ke dvěma tendencím, které pronikají celé univerzum. Naznačuje tedy, že rozsah zkoumání bude principiálně neomezený, přesně ve smyslu metafyziky či spekulativní filosofie, tak jak byla definována v *Procesu a realitě*. Druhá pasáž pak představuje jakési jádro úvahy, první vymezení, které bude určovat směr dalších zkoumání. Původní oblastí evidence, ze které se Whitehead vydává zkoumat problematiku rozumu je oblast života, především pak, jak je vidět z vývoje dalšího textu, oblast lidské kreativní zkušenosti. Současně je zdůrazněno, že toto první vymezení bude v dalším průběhu textu dále „objasňováno, přetvářeno a rozšiřováno“. I tento moment je pak plně v souladu s vymezením metody spekulativní filosofie. Je zde poukázáno na oblast, ze které zkoumání vychází, současně je však předznačeno, že pojmové schéma i fakty, které jím budou moci být rozlišovány, se budou v následujících řádcích knihy dále vyvíjet (jen v první kapitole nalezneme více než deset rozdílných, avšak neprotiřečících si vymezení funkce rozumu). Zdá se tedy, že se dostáváme do samotného procesu vyvíjení konceptuálního schématu spekulativní filosofie.

Pokud je však funkce rozumu definována jako „podněcování umění žít“, je třeba se ptát, co umění žít znamená. Zde Whitehead testuje darwinistické učení, podle kterého je umění žít definováno jako umění přežít, ve smyslu přizpůsobení se prostředí. Ukazuje, že učení o přizpůsobení se prostředí zamlčuje (či alespoň plně nevyjadřuje) další neodlučitelný moment, kterým se živé organismy projevují. Živé organismy se přece nejen prostředí přizpůsobují, ale zároveň toto prostředí mění, přizpůsobují vlastním potřebám. Whitehead zdůrazňuje, že u vyšších organizmů má toto přizpůsobování prostředí vlastním potřebám povahu „aktivního náporu“. Jednou ze slabin učení o přizpůsobování se prostředí (především pokud si osobuje meta-

¹⁸ *Ibid.*, s. 144.

fyzickou pozici) je, že nedokáže vysvětlit tento aktivní nápor organismu na prostředí. Použijeme-li na tuto verzi evoluční teorie metodu deskriptivní generalizace s jejím zpětným testováním pojmového schématu evidencí, tak jak byla popsána v druhé sekci toho článku, budeme tuto podobu evoluční teorie muset buď omezit v rozsahu, nebo přehodnotit jak její pojmový systém, tak fakty, které jsme jeho pomocí byli schopni rozlišit.

Jak však tento aktivní nápor organismu na prostředí vysvětluje Whitehead?

Tvrdím nyní, že vysvětlením tohoto aktivního náporu na prostředí je trojitý impuls: (i) žít, (ii) žít dobře, (iii) žít lépe. Umění žít znamená *za první* být naživu, *za druhé* být naživu uspokojivým způsobem a *za třetí* zvyšovat míru uspokojení.¹⁹

Tento trojitý impuls však rovněž zdůrazňuje roli záměru jako dominujícího faktoru v rámci umění žít. Žít lépe totiž znamená žít tak, jak ještě nežijeme, ale mohli bychom žít. S naléhavostí se zde vynořuje důležitý motiv celé Whiteheadovy filosofie, aspekt potenciality, možnosti. Pokud rozum podněcuje takto vymezené umění žít, bude muset být namířen ne k tomu, co již aktuálně je, ale k tomu co je možné. V následujícím odstavci se proto můžeme setkat s první reformulací vymezení funkce rozumu.

Prvotní funkcí Rozumu je směřování náporu vůči prostředí. Tento závěr je roven tvrzení, že Rozum je faktorem zkušenosti, jenž usměrňuje a posuzuje impulsy směřující k dosažení cíle, který není realizován ve skutečnosti, ale pouze v představivosti.²⁰

Právě tento moment Whiteheada přivádí k tématu účelové příčinnosti (*final causation*). Účelovou příčinnost pak bude chápat jako napřažení určité entity k cíli, který ještě není plně realizován, existuje pouze jako možnost. Tento cíl dokonce nemusí být ani v imaginaci plně konkretizován. Nemá podobu neměnného ideálu. Může být nejprve rozpoznán pouze vágně a neurčitě a pak konkretizován a pozměňován až na cestě k jeho dosažení.

Na tomto místě pak Whitehead polemizuje s dalším vlivným učením jeho doby, které si činilo (a v modernizované podobě si činí i v naší době) nárok na vše vysvětlující teorii. Jedná se o fyziologii v podobě fyzikalistického determinismu. Tato teorie, v podobě v jaké ji Whitehead představuje,

¹⁹ *Ibid.*, s. 146.

²⁰ *Ibid.*

má následující charakter: „Ortodoxní učení fyziologů vyžaduje, aby byly úkony živých těl vykládány pouze prostřednictvím fyzikálního systému, který je vyjadřován prostřednictvím fyzikálních kategorií.“²¹ Takové učení však zdůrazňuje fakta, která jsou vysvětlitelná pouze působící příčinností, popsatelnou přírodními zákony. Účelovou příčinností, která by zohledňovala vlastní kreativní vývoj aktuálních entit, směrem k tomu, „co není, ale mohlo by být“ přehlíží. Whitehead dále ukazuje, že tím přehlíží i řadu faktů. Ukazuje například, že lidské chování je z velké míry určováno předvídáním (*foresight*), které určuje záměr a je tedy směřováno k cílům, které ještě nejsou aktuální, ale aktuálními se teprve stávají v procesu jednání. Pokud bychom ignorovali účelovou příčinu, těžko bychom například hovořili o záměrném chování. Jedním z Whiteheadových příkladů je sebe-reflexivní obrácení k vlastnímu formulování přednášek *Funkce rozumu*, které psal se záměrem (nyní můžeme říci, že naplněným) přednést je na Princetonské univerzitě. Pokud bychom nevzali v potaz účelovou příčinu, ztratil by i tento záměr smysl.²² Tato fakta naznačují, že i ortodoxní fyziologické učení díky přehlížení účelové příčiny ztrácí potenciál pro rozvinutí pojmového systému s metafyzickými ambicemi. To Whiteheada vede i ke kritice předpokladu ortodoxních fyziologů, že komplexnější organizmy mohou být vysvětlovány na základě pojmů, kterými vysvětlujeme nižší typy entit. Sám tento motiv formuluje tímto způsobem:

Jsme ještě ujišťováni, že bychom měli na celou věc nahlížet historicky. Lidstvo se postupně vyvinulo z nejnižších forem života a musí být tedy vysvětlitelné skrze pojmy, které jsou použitelné pro všechny takové formy. Proč však vykládat pozdější formy skrze analogii s formami dřívějšími? Proč tento proces neobrátit? Zdá se, že citlivější, více opravdu empirické, je přiznat každému živému druhu jemu vlastní typ příspěvku pro poukázání faktorů, které jsou inherentní živým jsoucnům.²³

To, že u nižších forem života, či u pouhých materiálních těles nemůžeme snadno rozlišit účelovou příčinu na jedné straně a snaha o vysvětlování vyšších forem života nižšími na straně druhé, společně vedly zastánce ortodoxního fyziologického učení k ignorování účelové příčiny a tedy i znač-

²¹ *Ibid.*, s. 155.

²² Whitehead uvádí řadu dalších případů lidského chování, které by bez účelové příčiny ztratilo smysl. Srov. *ibid.*, s. 149.

²³ *Ibid.*

ného množství relevantních faktů. Odmítání nepohodlných faktů však není chybou těchto faktů, je chybou teorie, která je ignoruje.

Whitehead zde tedy ukazuje, že bez konceptu účelové příčiny se nepůjde při konstruování spekulativní filosofie obejít. Na základě diskuze o účelové příčině pak znovu reformuluje, zpřesňuje vymezení funkce rozumu: „Pokud přijmeme kategorii účelové příčinnosti, pak lze konzistentně vymezit primární funkci Rozumu. Touto funkcí je utvářet, zdůrazňovat a kritizovat účelové příčiny a intenzitu cílů, které jsou k nim nasměrovány.“²⁴ Rozum je zde pojat jako usměrňování účelových příčin, usměrňování tendence k novému.

Whitehead tedy obrací proces vysvětlování, tak aby účelová příčinnost nebyla ignorována u vyšších ani nižších forem entit.

Měli jsme již příležitost nahlédnout, že existují zřejmé důkazy pro to, že aktivity živých těl jsou usměrňovány pomocí záměru. Zdá se tedy jen přirozené analogii obrátit a argumentovat, že určitá nízká, rozptýlená forma úkonů Rozumu konstituuje rozsáhlou, rozptýlenou proti-sílu jejímž prostřednictvím hmotný kosmos vstupuje do existence.²⁵

Zapojení účelové příčiny do základního pojmového systému metafyzických zkoumání však ve Whiteheadově pojetí rozhodně neznamená opomíjení příčiny působící. I to by znamenalo ignorování podstatných faktů. Uspokojivý filosofický systém tedy musí být schopen vysvětlit vzájemné proplétání působící a účelové příčinnosti. Whiteheadovými vlastními slovy:

Hledáme takový výklad metafyzické povahy věcí, že vše, co je určitelné prostřednictvím působící příčinnosti, je skrze ni určené a vše, co je určitelné prostřednictvím účelové příčinnosti, je skrze ni určené. Tyto dvě sféry působnosti by měly být vzájemně propojené a měly by se vzájemně vyžadovat. Ani jedna ze sfér však nemůže omezovat oblast působení druhé z nich libovolně.²⁶

Jak však takový typ vztahu charakterizovat? Pokud si připomeneme výklad ultimátní kategorie *Procesu a reality*, který jsme se pokusili představit ve čtvrté sekci toto článku, právě takové propojení působící a účelové příčiny nalezneme ve dvou vzájemně úzce vztažených pohybech, které jsme rozlišili v procesu kreativity. Působící příčinou by pak byl stav univerza (multiplicita

²⁴ *Ibid.*, s. 156.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.*, s. 157.

již ustavených aktuálních událostí), který vyvolává potřebu nového sjednocování, tedy proces konkrescence nově nastávajících aktuálních událostí. Tento stav univerza rovněž ovlivňuje první naznačení směru, kterým toto sjednocování bude probíhat. Určuje to, co je pro nově vznikající aktuální událost možné. Pokud bychom zůstali u této charakterizace, měli bychom před sebou vlastně základní předpoklad ortodoxně fyziologického učení. Zde ovšem ve Whiteheadově filosofické koncepci nastupuje jeho pojetí účelové příčiny. Nastávající aktuální událost totiž není stavem univerza, ze kterého vychází, určena plně. Počáteční směr konkrescence daný jejím stavem univerza je totiž v průběhu tohoto procesu pozměňován (u různých typů aktuálních událostí se však liší míra těchto změn) na základě vlastní originativní aktivity. Směr této aktivity pak už není dán pouze tím, co bylo ale i tím co ještě není, ale mohlo by být. V rámci procesu konkrescence tedy dochází k i k proměnám původního cíle. Tato změna může být i tak rozsáhlá, že to co v původním stavu univerza ještě možné nebylo se možným v průběhu konkrescence stává. Vlastní proces sjednocování multiplicity (konkrescence) je tedy veden i účelovou příčinou. Každý proces konkrescence směřuje ke svému završení a toto završení není plně determinováno stavem univerza, ze kterého daná aktuální událost vychází, ale je ho dosahováno na základě vlastní originativní aktivity, která je vedena právě účelovou příčinou. Završená aktuální událost pak již dále nenastává, ztrácí vlastní originativní aktivitu. Současně se však stává novým členem multiplicity a tím ji nově pozměňuje. Jako součást nového stavu univerza (i když změna může pouze miniaturní) pak spolu-vyvolává novou potřebu sjednocování a tak se stává součástí komplexní působící příčiny nově nastávajících entit. Proces vstupování již konstituovaných aktuálních událostí, v roli působících příčin je pak nazýván procesem přechodu (*transition*). Právě na vztahu dvou pohybů ve Whiteheadově pojetí kreativity tedy vidíme i propojenost a vzájemné vyžadování se působící a účelové příčiny.

Viděli jsme tedy, že tyto dva pohyby pronikají do základní stavební jednotky celého Whiteheadova filosofického systému, aktuální události, jako proces konkrescence a proces přechodu. To, že jsou tyto dva procesy analogické s hledaným vztahem působící a účelové příčiny bychom mohli ilustrovat i citátem z klíčové osmnácté kategorie vysvětlení v *Procesu a realitě*, kterou Whitehead rovněž nazývá ontologickým principem.

Každá podmínka, podle které se v každém jednotlivém případě řídí proces nastávání, má svůj důvod *bud'* v povaze některé aktuální entity v aktuálním světě této konkrescence, *nebo* v povaze subjektu, který je v procesu konkrescence.

Tato kategorie vysvětlení je nazývána „ontologickým principem“. Mohla by být také nazvána působící a finální příčinou.²⁷

VII.

V tomto momentě se tedy dostáváme k zásadnímu průsečíku mezi knihami *Proces a realita* a *Funkce rozumu* – vztahu mezi působící a účelovou příčinou. V *Procesu a realitě* je pojetí kreativity a vztah působící a účelové příčiny součástí představení pojmového aparátu Whiteheadovy spekulativní filosofie, který je již předem představen jako celek a v dalším průběhu knihy je nadále testován. Ve *Funkci rozumu* je naopak předvedeno, jak Whitehead k zásadní relevanci tohoto vztahu došel. Viděli jsme navíc, že výkladová strategie *Funkce rozumu* těsně sleduje metodu deskriptivní generalizace, tak jak je popsána v *Procesu a realitě*. Vychází z určité oblasti evidence a na jejím základě formuluje úvodní definici (funkce rozumu jako podněcování umění žít), která následně prochází mnoha dalšími reformulacemi a zpřesňováním, společně s rozšiřováním úvodní definice na další oblasti faktů. V procesu výkladu je rovněž testován pojmový aparát dvou vlivných teorií (evoluční teorie a ortodoxního fyziologického přístupu), které jsou kandidáty pro metafyzické zkoumání. Obě jsou však shledány v tomto ohledu nedostatečnými a vyžadují korekci, či omezení pole působnosti. V procesu výkladu jsme skrze Whiteheadovu argumentaci dovedeni až nahlédnutí, že úspěšné pojmové schéma metafyzického systému by mělo představit „skloubení“ působící a účelové příčinnosti. Ukázali jsme, že toto skloubení je v *Procesu a realitě* vtěleno do kategorie ultimátního – kreativity.

Funkce rozumu v následujícím výkladu nesleduje detailní rozvinutí metafyzického systému. Soustředí se především na analýzu role rozumu v souvislosti s lidskou zkušeností. Zdůrazněna je pak jeho role usměrňování účelové příčiny. Na základě předchozího textu si však dovolíme zodpovědět otázku, kterou jsme předznačili na konci páté sekce. Jakou podobu má komunikace či zrcadlení se *Funkce rozumu* a *Procesu a realitě*? Můžeme říci, že úvodní kapitola *Funkce rozumu* do jisté míry „zaplňuje“ chybějící místo v *Procesu a realitě*. Představuje, jak jsme se snažili ukázat, vlastní proces konstrukce Whiteheadova spekulativního systému. *Proces a realita* pak obstarává detailní rozvinutí metafyzického systému, jehož potřebu Whitehead ve *Funkci rozumu* zdůrazňuje.

²⁷ WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. 24.